

درآمدی بر مفهوم آمایش سرزمین و کاربردهای آن در ایران

حسین خنیفر*

دانشیار پردیس قم، دانشگاه تهران

(تاریخ دریافت: ۸۸/۱۰/۲۲؛ تاریخ تصویب: ۸۹/۲/۱۶)

چکیده

پیشینه توجه به ویژگی‌های منطقه‌ای و ملی به مدیریت آمایش سرزمین در برنامه‌ریزی‌های توسعه، از دو زاویه دیرینگی و تازگی برخوردار است، از آن جهت دیرینه است که به زمان حضور انسان در پهنه زمین و تعریف سرزمین و کنجکاوی نسبت به حیات بازمی‌گردد و تازگی آن مربوط به یکصد ساله اخیر است که عمدتاً در نیمه سده اخیر و بعد از جنگ جهانی دوم و با مطالعات فرانسوی‌ها آغاز گردید. در این مقاله ضمن بررسی این ابعاد و سابقه جهانی و بین‌المللی مسأله مدیریت آمایش سرزمین به سابقه آن در ایران که به دهه ۳۰ شمسی، بازمی‌گردد. پرداخته و مطالعات گروه ستیران را مورد بازبینی و فعالیت‌های قبل و بعد از انقلاب اسلامی در این زمینه نیز بررسی شده است. همچنین به مطالعه‌ای از آثار تافلر اشاره داریم که به آمایش بین‌المللی اشاره دارد و مدیریت جهان پیش‌رو را بررسی نموده است. سپس به فرآیند تهیه آمایش سرزمین در سه بعد سازماندهی مطالعات، بررسی وضع موجود و قابلیت سنجی و آینده‌نگری پرداخته‌ایم و گام‌های لازم برای هر کدام از آنها را دسته‌بندی و مورد بحث قرار داده‌ایم و در پایان مقاله به نتایج آمایش سرزمین و نظام تشکیلاتی تهیه طرح آمایش و نمودارهای آن و سپس جایگاه مدیریت توسعه اجتماعی و آمایش سرزمین پرداخته‌ایم.

واژگان کلیدی

آمایش سرزمین، مطالعات ستیران، آمایش جهان، فرایند آمایش، محتوای آمایش.

مقدمه

هدف اساسی از مدیریت و برنامه‌ریزی آمایش سرزمین، توزیع فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی، جمعیتی و ظرفیت‌های آشکار و پنهان با توجه به تحولات و دگرگونی‌های زمان و نیازهاست که عمدتاً با دیدی درازمدت و به منظور بهره‌برداری بهینه از امکانات آن و هم‌چنین هویدا کردن نقش^۱ و مسؤولیت خاص^۲ هر منطقه براساس توانمندی‌ها^۳ و قابلیت‌های^۴ آن به طور هماهنگ با دیگر مناطق است.

بر اساس این نقش و مسؤولیت که حاصل روندهای طبیعی و قانون‌مند هر منطقه به شمار می‌رود و هم‌چنین برنامه‌ریزی‌های منطقه‌ای، برنامه توسعه ملی می‌تواند در مناطق گوناگون اجرا شود (آدن و مورگان، ۲۰۰۱، ص ۵). به همین دلیل، متخصصان ادعان می‌کنند، برنامه‌ریزی در آمایش سرزمین بدون برنامه‌ریزی منطقه‌ای عملاً کاربردی نخواهد داشت. لذا نقش سرزمین در آمایش سرزمین فوق‌العاده مهم و اساسی است. به همین دلیل، در هر نوع مدیریت و برنامه‌ریزی از نوع آمایش سرزمین و برنامه‌ریزی منطقه‌ای سؤال اصلی انتخاب مناطق است و سپس فرایند تهیه طرح‌های آمایش سرزمین است که در این مقاله سعی کرده‌ایم به این ابعاد و مؤلفه‌ها پاسخ دهیم.

بیان مسأله

به عقیده برخی از صاحب‌نظران مانند فیلیپ لامور^۵، موضوع اساسی که آمایش سرزمین را معرفی می‌کند «مدیریت کشور^۶ است» (هانسن^۷، ۱۹۷۸، ص ۵) و برخی نیز آمایش سرزمین را نوعی برنامه‌ریزی بلندمدت^۸ برای توزیع بهتر جمعیت، امکانات و فعالیت‌های مختلف به منظور افزایش رفاه^۹، آسایش^{۱۰} و هماهنگی^{۱۱} جامعه می‌دانند (هنری^{۱۲}، ۲۰۰۲، ص ۲۹۲). به لحاظ

-
- 1 . Role
 - 2 . Special Responsibility
 - 3 . Abilities
 - 4 . Capabilities
 - 5 . Philippe Lamoure
 - 6 . Country Management
 - 7 . Hansen.(1970)
 - 8 . Long –range planning
 - 9 . Welfare
 - 10 . Rest
 - 11 . Coordinating
 - 12 . Henry.W.(2002)

مفهوم، آمایش سرزمین، ایجاد تعادل بین سه عنصر انسان، فضا و فعالیت تعریف شده است که در ارتباط با انسان مقوله «مدیریت» مطرح است و در رابطه با فضا بحث «اقلیم» مطرح است و در رابطه با فعالیت مقوله «برنامه و برنامه‌ریزی» برجسته می‌شود، یعنی مفهوم آمایش تلفیقی از سه علم مدیریت و اقتصاد، جغرافیا و جامعه‌شناسی است (وحیدی، ۱۳۷۳، ص ۷۶). این واژه کلمه نوین فارسی است که از ریشه فعل «آمان» و «آمودن» به معنی آراستن، آمیختن، به رشته درآوردن و آماده کردن است که از واژه Aménager در زبان فرانسه اقتباس شده است. آمایش سرزمین ترجمه اصطلاحی^۱ از زبان فرانسه است (قورچیان، ۱۳۸۵، ص ۲) و همان‌گونه که از واژه‌کاوی این اصطلاح پیداست، در دل خود دو مبحث مهم برنامه‌ریزی و مدیریت را دارا می‌باشد. بخش مهمی از مقوله آمایش سرزمین موضوع مدیریت داشته‌هاست. به عبارت ساده‌تر، انسان باید آن استفاده‌ای را از سرزمین به عمل آورد که ویژگی‌های محیطی، انسانی و طبیعی (اکولوژیکی) سرزمینی بالقوه را در نهان خود دارا می‌باشد و سپس این ویژگی‌ها را براساس نیازهای اقتصادی و اجتماعی خود مدیریت کند. به زعم برخی از صاحب‌نظران آمایش سرزمین بهترین^۲، ارزان‌ترین^۳ و مؤثرترین^۴ راه‌حل مدیریت و برنامه‌ریزی محیط زیست، مؤلفه‌های اقتصادی و رفاه اجتماعی است (مایرز^۵، ۱۹۹۴، ص ۳۷؛ مخدوم، ۱۳۷۶، صص ۱۷-۱۴). از طرفی، نخستین عامل در روند مطالعات برای برنامه‌ریزی، به ویژه در سطح منطقه، عامل زمین می‌باشد، زیرا زمین یا سرزمین با خود مفهوم و معنای منطقه را داراست. و اصلی‌ترین و اساسی‌ترین جزء ساختمان منطقه به شمار می‌آید، سرزمین مهد کلیه فعالیت‌های تولیدی و اجتماعی بشری است (ناوه^۶ و لیبرمان^۷، ۲۰۰۲، ص ۳۵۶). در حقیقت، این زمین است که بر آن آن جمعیت^۸ پخش می‌شود، کشاورزی جان می‌گیرد، صنعت برپا می‌شود و تمام کنش‌ها و واکنش‌های زیستی و اجتماعی بشری بر روی آن شکل می‌گیرد. پس ایجاد یک تعادل منطقی^۹ و

1 . Aménagement du territoire

2 . Best

3 . Cheap

4 . Effective

5 . Meyers.(1994)

6 . Navah,Z.

7 . Lieberman.

8 . Population

9 . Logical equilibrium

و نسبی بین زمین و نحوه استفاده از آن با فعالیت‌ها و عملکردهای انسان‌ها بر روی آن لازم و ضروری می‌شود. به دنبال این عقیده مدیریت و سیستم آمایش سرزمین به وجود می‌آید و لزوم گستردگی عادلانه فضایی و مکان‌یابی مناسب برای فعالیت و عملکردهای بشری ضرورت به خود می‌گیرد.

پیشینه بحث

شاید بزرگ‌ترین رویداد تاریخ حیات که بین دو تا پنج میلیارد سال از پیدایش کره زمین می‌گذرد، با خلقت انسان که بعدها درادیان به عنوان اشرف مخلوقات^۱ شمرده شده، مطرح می‌گردد. که از همان بدو خلقتش که به تعبیری بین هفت الی هشت هزار سال است، کنجکاوانه به طبیعت‌کاوی پرداخته است (میلر^۲، ۲۰۰۲، ص ۵۹۲) و جمعیت آن از چند میلیون نفر به مرز بالاتر از شش میلیارد نفر رسیده است (یونپ^۳، ۲۰۰۰، ص ۲۸۰) که در حال حاضر با سرعت رشد جهانی^۴ ۱/۶ تا ۱/۷ درصد در حال افزایش است (تولبا^۵، ۱۹۹۰، مایرز^۶، ۱۹۹۴، منابع جهان، ۱۹۹۷، ص ۳). اندیشه شناخت و بررسی کنجکاوانه محیط و فراسو توسط انسان او را به سمت کسب اطلاعات کشانده است. پیدایش مقوله آمایش سرزمین علاوه بر پیشینه کنجکاوانه بشر از آغاز خلقت تاکنون، هم‌چنین ناشی از نادرستی نوع استفاده از سرزمین است، بدین معنی که زمین، آب و محیط خدادادی به خوبی مدیریت نمی‌شود و از آنها به اندازه توان یا پتانسیل آن بهره‌برداری نمی‌گردد. به عبارت ساده‌تر، در این‌گونه موارد در سرزمینی گاه مدیریت کشاورزی غلط صورت می‌گیرد که توانی برای تولید فراورده‌های کشاورزی ندارد یا صلاحیت این کشت در آن منطقه تأیید نشده است مانند کشت بوته‌های مارچوبه در جنوب ایران به منظور صادرات به آمریکا در دهه‌های چهل و پنجاه که سال‌های متمادی زمین را بی‌حاصل می‌کرده

۱. اشاره به آیه کریمه « وَ لَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَ حَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ وَ رَزَقْنَاهُمْ مِّنَ الطَّيِّبَاتِ وَ فَضَّلْنَا هُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا » (و به راستی ما فرزندان آدم را گرامی داشتیم و آنان در خشکی و دریا بر مرکب‌ها برنشانندیم، و از چیزهای پاکیزه به ایشان روزی دادیم، و آنها را بر بسیاری از آفریده‌های خود برتری آشکار دادیم)، سوره اسراء، آیه ۷۰.

- 2 . Miller,G.F.(2001)
- 3 . UNEP(2000)
- 4 . World Growth
- 5 . Tolba.M.K
- 6 . Meyers

است (زنگنه، ۱۳۶۷، ص ۲۱۲). گاهی نیز در زمینی خانه‌سازی می‌شود و مصالحی به کار می‌رود که به علت تحرک دابمی گسل‌های زیرین زمین همان مصالح عامل تلفات جانی و مالی فراوان می‌شود؛ به طور نمونه در زلزله قاین که بعد از آمدن زلزله نخست، خانه‌های گلین، تلفاتی به مراتب کم‌تر از ساخت‌وساز بعد از زلزله که به صورت بتون‌آرمه مدیریت شده بود، داشت و همین ساخت‌وساز جدید که به ادعای مدیران سازنده و مهندسان متخصص در برابر ۷/۵ ریشتر مقاومت دارد، در برابر ۶ ریشتر تاب نیاورده و در زلزله دوم تلفاتی چند برابر از نظر مادی و انسانی داشته است (سعیدی و بینقی، ۱۳۷۹، ص ۵). گاهی نیز مدیریت مرتع‌داری و کشاورزی، در دامنه کوهی مرتع‌داری (چرای دام) را تجویز می‌کند که توان تولیدی برای این کار ندارد و گاهی در قسمتی تفرجگاه دایر می‌شود که برای این کار مناسبی ندارد. لذا از این جهت به این نمونه‌ها و موارد، خطاهای آمایش سرزمین گفته می‌شود چون ندانم‌کاری در رابطه با نوع استفاده و بهره‌برداری از سرزمین مدیریت غلط یا روش بهره‌برداری نادرست را رقم زده و استفاده غیر منطقی انسان از سرزمین را باعث گردیده است (مخدوم، ۱۳۷۸، ص ۱۵). به طور خلاصه در مقوله آمایش می‌توان چنین نتیجه‌گیری نمود که کاهش بیش از حد منابع، استفاده غیر منطقی انسان از ذخایر و نوع مدیریت بر سرزمین مباحث مهمی است. سرزمین یک منبع محدود و آسیب‌پذیر است، اما بسیاری از سودمندی‌های آن اگر درست مدیریت شود و استفاده صحیحی از آن به عمل آید، طولانی و قابل تجدیدند (میلر، ۱۳۶۶، ص ۳۹۴؛ و مخدوم، ۱۳۷۸، ص ۱۵). این مسأله و مسایل دیگر باعث پایه‌گذاری دانش جدیدی به نام آمایش سرزمین گردید، یعنی انسان متمدن^۱ و ابزارساز به فکر چاره‌جویی افتاده است. آغاز اصلی این مبحث از اوایل قرن بیستم است که بشر به این نکته پی برد که برای آنکه بخواهد بهره‌برداری با صرفه اقتصادی و مستمر از سرزمین داشته باشد، بهتر است که روند بهره‌برداری را در یک چارچوب برنامه‌ریزی شده به نام طرح مدیریت به اجرا گذارد (مالوترا^۲، ۱۹۸۰، صص ۱۷۹-۱۶۱). از آن زمان به بعد این واژه بر سر زبان‌ها افتاد و در حوزه‌های مدیریت شهری^۳ و شهرک‌ها، مدیریت بودجه‌ریزی، مدیریت سرمایه‌گذاری، مدیریت کشاورزی، دامداری، دامپروری، مرتع‌داری، جنگل‌داری، شهرسازی، شیلات، آبی‌پروری، پارک‌داری و بالاخره در مدیریت توسعه در جهان

1 . Civilized Human
 2 . Malotra.R.C.(1980)
 3 . Urban Management

پاگرفت (کوکز^۱، ۱۹۸۵، صص ۲۰-۳۰).

مبانی تنوریکی نوین

مقوله آمایش بین‌المللی و مدیریت بر جهان مدیریت‌پذیر که متأثر از کتاب زیستن در محیط زیست است (میلر، ۱۹۸۷، ص ۳۹۴) که بعد از دهه هفتاد میلادی نیز در آثار برخی از متفکران، نمود پیدا کرد که از جمله آنها تافلر است.

الوین تافلر با انتشار کتاب «شوک آینده» به شهرت رسید که برای نخستین بار در ۱۹۷۰ به بازار آمد. پیش از انتشار این کتاب، تافلر با نشریه «فورچون» همکاری داشت و کتاب‌هایی چون «مدرسه در شهر» و «مصرف‌کنندگان فرهنگ» را منتشر کرده بود. «شوک آینده» از ۶ فصل تشکیل شده و آن طور که تافلر در ابتدای مقدمه کتاب توضیح می‌دهد، درباره واکنش مردم^۲ نسبت به تحولات بزرگی است که به طور ناگهانی در مسیر زندگی آنها رخ خواهد داد. این تحولات ارتباط نزدیکی با آمایش و آرایش جدید بین‌المللی دارد. فصل نخست، «پایان دوام» نام دارد و تافلر در این فصل مفهوم تغییر در زمان، انقطاع از گذشته، معنای گذر و برخورد با آینده را شرح می‌دهد. در فصل دوم که «انتقال»^۳ نام دارد، تغییرات شتاب‌آمیز در زندگی روزمره مردم در جهان و به صورت پنهان مقوله آمایش بین‌المللی و منابع و مدیریت آن را گوشزد نموده و توصیف می‌کند و بحران‌های روانی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی ناشی از تغییرات شتاب‌آمیز را برمی‌شمارد. که امروزه در مقوله‌های مدیریت و اقتصاد، راه چاره را آمایش سرزمین و فرازمین مطرح می‌سازند (مالوترا، ۱۹۸۰، ص ۱۶۵). در فصل سوم که «نوآوری» نام دارد، درباره تازه‌های علم و تکنولوژی، از موضوعاتی چون بیوتکنولوژی، سایبورگ و سایبراسپیس، سیمپولیشن یا شبیه‌سازی سخن می‌راند. در فصل چهارم که «تنوع» نام دارد، درباره شیوه‌های جدید زندگی و فرهنگ سخن می‌گوید و از روشنفکران، قهرمانان و گروهها و اقوام تازه شکل گرفته مثال می‌زند. فصل پنجم کتاب، «محدودیت‌های سازگاری» نام دارد و نویسنده ضمن آن واکنش افراد نسبت به نوآوری‌ها و تغییرات را بررسی می‌کند و فصل ششم که «استراتژی‌هایی برای بقا» نام گرفته، جامعه‌ای را توصیف می‌کند که از دوران گذر گذشته و به آینده دست یافته

1 . Cocks, K.P. (1985)

2 . Reaction people

3 . Transfer

است. ده سال بعد، تافلر کتاب «موج سوم» را منتشر ساخت که یک بار دیگر نام او را بر سر زبان‌ها انداخت. مضمون اصلی این کتاب، بررسی سه موج اصلی تمدنی در تاریخ بشر است؛ موج اول را تافلر، تمدن کشاورزی نامیده، موج دوم را تمدن صنعتی دانسته و موج سوم را تمدن الکترونیک یا عصر اطلاعات نام گذاشته است. مقوله آمایش سرزمین در موج دوم طرح و در موج سوم جدی مطرح شد. ویژگی مهم این کتاب تشریح فشرده‌ای است از موج دوم یا تمدنی که از دیدگاه تافلر با انقلاب صنعتی آغاز شد و با انقلاب اطلاعات به پایان رسید. تافلر برای جامعه صنعتی شش خصلت ذکر می‌کند و تأکید می‌کند که این خصایل جامعه صنعتی را از جامعه کشاورزی متمایز کرده‌اند؛ این خصایل عبارتند از: «همسان‌سازی»^۱، «تخصصی کردن»^۲، «همزمان‌سازی»^۳، «انبوه‌سازی»^۴، «تراکم»^۵ و «تمرکز»^۶. تافلر می‌گوید با فرا رسیدن عصر اطلاعات یا موج سوم، این خصایص در جامعه رنگ می‌بازد؛ استاندارد کردن یا یک شکل ساختن اشیاء و انسان‌ها پایان می‌پذیرد، تخصصی کردن و تجزیه معارف و علوم پایان می‌گیرد، همزمانی و یکنواختی فعالیت‌ها به فرجام می‌رسد و تراکم و تمرکز که از ویژگی‌های زندگی شهری، صنعتی، مدیریت و حکومت موج دومی است، خاتمه می‌یابند. از دیدگاه تافلر، موج سوم، دوران پیدایش خانه - کارخانه‌هاست؛ جایی که افراد در آنها هم زندگی می‌کنند و هم کار؛ در این جامعه تمایز میان مصرف‌کننده و تولیدکننده از بین خواهد رفت و حد فاصل میان دولت و ملت برداشته خواهد شد. متخصصان آمایش سرزمین هدایت منابع اصلی و مدیریت کلان را به دست می‌گیرند و تحولات مختلف را رقم می‌زنند (میشل، ۲۰۰۳، ص ۲). ده سال پس از انتشار کتاب «موج سوم»^۶ تافلر کتاب دیگری روانه بازار کرد که آخرین بخش از این سه گانه به شمار می‌آید و «جابه‌جایی در قدرت» نام داشت. در «جابه‌جایی در قدرت» تافلر سخنانی را که در موج سوم گفته بود، توسعه بخشید و در باب تحولاتی که در ساختار قدرت در عصر انقلاب اطلاعاتی و جامعه موج سوم رخ خواهد داد، سخن گفت. «جابه‌جایی در قدرت» از هفت بخش تشکیل شده و در این بخش‌ها از پایان امپراتوری‌ها، تغییر مفهوم قدرت،

-
- 1 . Similarity
 - 2 . Professionalize
 - 3 . Synchronicity
 - 4 . Congestion
 - 5 . Centralization
 - 6 . third wave

پول قرن بیست و یکمی، جنگ‌های اطلاعاتی، بنگاه‌های اقتصادی قدرت، احزاب جدید، و رسانه‌های فراگیر جهانی سخن به میان آمده است. کتاب‌های بعدی تافلر، در حقیقت تشریح دقیقتر این ۳ کتاب به شمار می‌آیند؛ کتاب‌هایی مثل «ورق‌های آینده»، «جنگ و ضدجنگ» یا «وب - بیو». در «وب - بیو»^۱ که آخرین کتاب وی است، تافلر درباره تحولاتی که در مهندسی ژنتیک و شبیه‌سازی به وقوع خواهد پیوست، سخن گفته و ارتباط کامپیوتر و ژنتیک را توضیح داده است. به نظر می‌رسد، دیدگاه‌های تافلر بر آنچه سیاستمداران و صاحبان صنایع در آمریکا انجام می‌دهند، تأثیرات قابل توجهی داشته است و در آمایش و مدیریت سرزمین قرن بیست و یکم اثرگذار بوده است، به طوری که ندرترنر^۲، مؤسس شبکه تلویزیونی سی.ان.ان معتقد است که این تافلر بود که فکر تأسیس چنین شبکه تلویزیونی را به ذهن او انداخت و به نظر می‌رسد آنچه تافلر در باب توسعه تسلیحات در جهان و قدرت‌های کوچک تسلیحاتی گفته است، در طراحی استراتژی امنیت ملی دولت جورج بوش دوم بی‌تأثیر نبوده است (گارتمن، ۲۰۰۰، ص ۱۳۰). تافلر از دیدگاه منتقدان اروپایی‌اش، یک آینده‌نگر خوشبین و محافظه‌کار شناخته می‌شود و آنچه او درباره ویژگی‌های مثبت عصر اطلاعاتی و جامعه فراصنعتی می‌گوید، توسط متفکرانی چون «ژان بودیار»^۳ و «ژاک دریدا»^۴ به سخره گرفته شده است. آنها معتقدند که آمایش جهان چیزی است که سیاستمداران و ثروتمندان آمریکایی در پی ساختن و شکل بخشیدن به آنند و افرادی چون تافلر تنها تبلیغاتچی هستند که از قبل با جازدن در کوچه و خیابان، با آب و تاب وعده وقوع آن را می‌دهند. تافلر البته با این انتقادها آشناست، اما نمی‌کوشد تا به آنها جوابی جدی ارایه کند. کار تافلر بیش‌تر بر ارایه اطلاعات انبوه و پراکنده‌ای متمرکز است که به خاطر تازگی و زرق و برقشان جذاب و پذیرفتنی به نظر می‌رسند (ای کیوچی^۵، آساکاچی^۶، کاوازاکی^۷، اچ، ۲۰۰۴، صص ۲۳۷-۲۴۷).

-
- 1 . Web beau
 - 2 . Ned Turner
 - 3 . Jan Bud ear
 - 4 . Dread
 - 5 . Keuuchi,k
 - 6 . Sakachi,m.
 - 7 . Kawasaki,h

فرایند تهیه طرح آمایش سرزمین

فرایند تهیه طرح آمایش به سه مرحله «سازماندهی مطالعات»، «بررسی وضع موجود و قابلیت سنجی» و «آینده‌نگری» تقسیم می‌شود. این فعالیت‌ها در دو محور استانی و ملی انجام خواهد شد.

الف) مرحله سازماندهی مطالعات

گام اول- تدوین شرح خدمات تفصیلی مطالعات.
گام دوم- استقرار سازمان تشکیلاتی طرح و تجهیز آن.
گام سوم- جمع‌آوری و جمع‌بندی مطالعات طرحهای جامع انجام شده (اعم از فضایی، کالبدی و بخشی).

ب) مرحله بررسی وضع موجود و قابلیت سنجی

گام اول- شناخت و تحلیل وضع موجود ساختار فضایی کشور و شناسایی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری آن.
گام دوم- بررسی نقش مناطق در تقسیم کار ملی فعالیت‌های اقتصادی.
گام سوم- بررسی ضوابط و مقررات مؤثر در توسعه منطقه‌ای.
گام چهارم- استنتاج نقاط قوت و ضعف و گرایش‌ها حاکم بر ساختار فضایی و توزیع جمعیت و فعالیت در کشور.
گام پنجم- شناسایی نواحی بحرانی و یا در آستانه بحران از نظر محیط زیست طبیعی و انسانی.
گام ششم- بررسی چگونگی پراکندگی فضایی قابلیت‌های توسعه (اعم از منابع طبیعی، انسانی، مالی و فیزیکی) در کشور.

ج) مرحله آینده‌نگری

گام اول- پیش‌بینی شمار جمعیت کشور در افق مطالعات.
گام دوم- تعیین قلمروهای اولویت‌دار در توسعه.
گام سوم- چگونگی توزیع فضایی فعالیت‌های اقتصادی (کشاورزی، معدن، صنعت، حمل و نقل و گردشگری) در کشور براساس مزیت‌های نسبی، وضعیت زیست محیطی و ملاحظات خاص (دفاعی، ایجاد تناسب‌های منطقه‌ای و...).

گام چهارم- سطح‌بندی جمعیتی شهرها و طراحی نظام سلسله مراتبی زیست (نظام شهری و روستایی).

گام پنجم- طراحی نظام استقرار خدمات برتر در زمینه‌های بازرگانی، پولی و مالی، فرهنگی و تفریحی، درمان تخصصی، آموزش عالی و خدمات پشتیبانی تولید.

گام ششم- توزیع جمعیت میان جوامع شهری و روستایی.

گام هفتم- تعیین حد جمعیت‌پذیری مناطق.

گام هشتم- طراحی الگوی استقرار شبکه‌های اصلی زیربنایی (تأسیسات مهار و انتقال آب شبکه‌های راه و شبکه‌های انرژی).

گام نهم- چگونگی سازمان تشکیلاتی و مدیریت توسعه منطقه‌ای.

گام دهم- سیاست‌گذاری توسعه منطقه‌ای.

گام یازدهم- تدوین ضوابط زیست محیطی توسعه مراکز زیست و فعالیت و استقرار شبکه‌های زیربنایی.

نتایج آمایش سرزمین

عمده نتایج «آمایش سرزمین» برای افق مطالعات که عمدتاً جنبه فیزیکی دارد، به شرح زیر خواهد بود:

الف) در زمینه جمعیت و جوامع

۱. پیش‌بینی شمار جمعیت کشور؛
۲. طراحی نظام سلسله مراتبی شهری و تعیین مراکز اصلی خدماتی و حوزه عملکرد آن در سطوح فوقانی این نظام؛
۳. تعیین محدوده‌های روستایی دارای اولویت در توسعه بر حسب قابلیت‌ها و ملاحظات خاص؛
۴. منطقه‌بندی فضای ملی بر حسب وضعیت مهاجرتی (مهاجرپذیر، مهاجرفرست، متعادل)؛
۵. سطح‌بندی جمعیتی شهرهای دارای بیش از ۱۰۰ هزار نفر سکنه؛
۶. توزیع جمعیت میان جوامع شهری و روستایی.

ب) در زمینه فعالیتها

۷. ناحیه‌بندی کلان قلمروهای کشاورزی بر حسب میزان فشردگی کشت، جنبه تجاری تولید، وضعیت اقلیمی، نوع دام‌داری و محدودیت منابع آب و منابع ارضی؛

۸. تعیین قطب‌های اصلی زراعت و دام‌داری؛
 ۹. سطح‌بندی مراکز اصلی صنعتی کشور بر حسب مقیاس، میزان پیشرفتگی صنایع و خدمات استقرار یافته در تعیین میادین مهم معدنی با عملکرد ملی؛
 ۱۰. تخلیه و توزیع کالا بر حسب حوزه عملکرد؛
 ۱۱. سطح‌بندی مبادی و خروجی کالا بر حسب ظرفیت و حوزه عملکرد؛
 ۱۲. سطح‌بندی مراکز اصلی گردشگری با عملکرد ملی و بین‌المللی؛
 ۱۳. تعیین تقریبی موقعیت مکانی سدهای مخزنی و شبکه‌های انتقال آب حوزه‌ای.
- ج) در زمینه فضا**
۱۴. طراحی شبکه راه‌های اصلی جاده‌ای راه‌آهن و فرودگاه‌ها؛
 ۱۵. تعیین تقریبی موقعیت مکانی نیروگاه‌ها و پالایشگاه‌های جدید؛
 ۱۶. طراحی شبکه‌های خطوط لوله گاز، خطوط لوله فرآورده‌های نفتی و خطوط انتقال و فوق توزیع برق؛
 ۱۷. تعیین محورهای فضایی توسعه.

جایگاه مدیریت توسعه اجتماعی^۱ در آمایش سرزمین

تجربه تاریخی نشان می‌دهد که مناطق فقیر در مباحث آمایش سرزمین عمدتاً فاقد نیروی انسانی کافی، برنامه‌ریزی و مدیریت کارا، وسایل ارتباطی^۲ و زیرساخت‌های مناسب هستند. این امر مناطق مذکور را در موقعیتی قرار می‌دهد که قادر به رقابت با مناطق نسبتاً مرفه نباشند. به نظر می‌رسد، آنچه می‌تواند این مشکل را حل کند، هماهنگ ساختن سطح مدیریت توسعه اجتماعی این مناطق با دیگر مناطق است (کوکلینسکی^۳، ۱۹۷۴، ص ۱۸۴). در طی دهه‌های اخیر منتهی به پایان قرن بیستم و آغاز قرن بیستم و یکم این نظریات و واقعیت‌های غیر قابل تردید مرتبط با آن باعث شد، تعریف توسعه دستخوش تحول^۴ گردد و برنامه‌ریزان ملاحظات گسترده‌تری را نسبت به گذشته در مطالعات خود وارد کنند. از جمله موارد لحاظ شده، مسایل

1 . Social Development
 2 . Communication Facilities
 3 . Kuklinski, A. (1974)
 4 . Transformation

اجتماعی است که از طریق مطالعات مربوط به بهداشت^۱، آموزش^۲، شاخص‌های زندگی^۳، ساختار خانواده و نظایر آن جایگاه مشخصی در برنامه‌ها یافته و در کنار مسایل اقتصادی مورد توجه قرار گرفته است. این امر در مورد برنامه‌های آمایش نیز صادق است، هر چند که گفته می‌شود «توسعه اجتماعی» بسیار فراتر از تأمین تسهیلات اجتماعی از قبیل آموزش، بهداشت و مسکن است، و توسعه اجتماعی متضمن کوششی آگاهانه به منظور ایجاد دگرگونی‌های ساختی در اجتماع است و پی‌ریزی یک جامعه برابری‌گرا را هدف می‌گیرد (مابوگونج^۴، ۱۳۶۸، ص ۸۶).

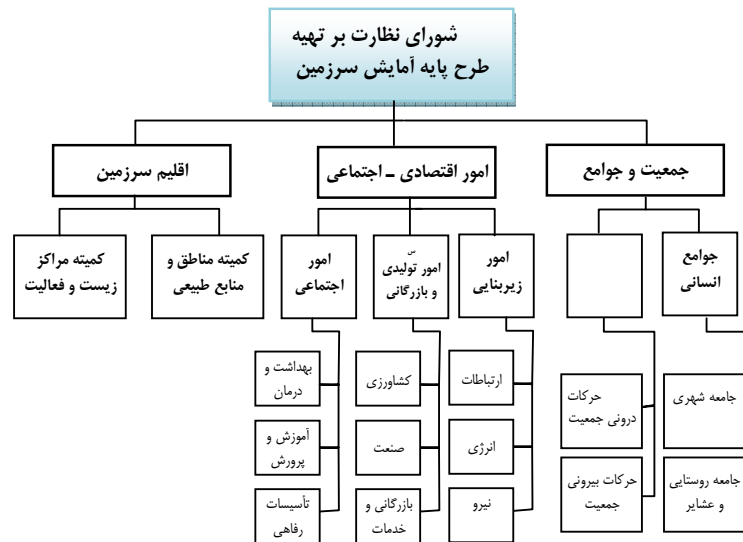
مطالعات آمایش سرزمین در ایران

در ایران نخستین بار که اندیشه برنامه‌ریزی آمایشی مطرح شد، به اواسط دهه ۱۳۴۰ شمسی بازمی‌گردد و سپس در بهمن‌ماه ۱۳۴۵ گزارشی تحت عنوان مسأله افزایش جمعیت شهر تهران و نکاتی پیرامون عمران کشوری توسط مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران انتشار یافت، در آن زمان کشور فرانسه که به منظور بازسازی‌های بعد از جنگ جهانی دوم و مسایل ناشی از تمرکز زیاد پاریس به این نوع برنامه‌ریزی روی آورده بود، به عنوان یکی از کشورهای با سابقه و پیش‌رو^۵ در این زمینه به شمار می‌رفت (نیکس^۶، ۱۹۸۵، صص ۳۱-۳۶). همان طوری که اشاره شد، برخی از محققان نیز آغاز مطالعات آمایش سرزمینی را به سال ۱۳۳۵ هجری شمسی یعنی ده سال پیش از زمان یاد شده و بعد از جنگ جهانی می‌دانند و آن را مربوط به اجرای مدیریت نوین و طرح جنگل‌داری سری گل‌بند از جنگل ویسر (جنوب نوشهر) مرتبط می‌دانند (محمدی، ۱۳۶۳؛ مخدوم، ۱۳۷۸، ص ۱۵) و سپس به تدریج در مدیریت شهرسازی، کشاورزی^۷ و دامپروری^۸ و شیلات^۹ گسترش یافت و در سال (۱۹۴۸) سازمان برنامه و بودجه کارشناسانی را به فرانسه اعزام و با دعوت از مدیران مسؤول این مطالعات در فرانسه به ایران مذاکراتی را در این زمینه باز نمود. در سال ۱۳۵۱ هجری شمسی نیز مهندسان مشاور

-
- 1 . Hygiene
 - 2 . Education
 - 3 . Life Standard
 - 4 . Mabogonj,A.L.
 - 5 . to advance
 - 6 . Nix.H.A.(1985)
 - 7 . Agriculture
 - 8 . Animal husbandry
 - 9 . Fishery

ستیران^۱ به منظور مشاوره در کشاورزی و مدیریت اراضی در ایران فعال شدند. در سال ۱۳۵۳ طرح جامع سرزمین به وزارت مسکن و شهرسازی محول شد و برای این کار، مرکز مطالعات و بهره‌وری از سرزمین بامشارکت وزارت مسکن، وزارت کشاورزی و منابع طبیعی ایجاد شد (قورچیان، ۱۳۸۵، ص ۳).

این مرکز با تعدادی کارشناس که بعدها بر اساس تشکیلات مصوب سازمان امور اداری و استخدامی کشور به حدود چهل نفر رسیدند، کار خود را آغاز نمود و با توجه به عدم سابقه و تجربه این کار در ایران، در خردادماه (۱۳۵۴) قراردادی با مهندسان مشاور ستیران به منظور تهیه طرح آمایش سرزمینی منعقد نمود. این مشاور نیز نتایج دور اول مطالعات خویش را در چند مرحله تا اوایل سال (۱۳۵۵) و نتایج مرحله دوم را در اردیبهشت (۱۳۵۶) ارائه کرد. گزارش این مطالعات (دوره دوم) تحت عنوان مطالعات دوره دوم استراتژی درازمدت آمایش سرزمینی در چهاربخش، نظام شهری و خط مشی اجرایی آن، جامعه روستایی و خط مشی اجرایی آن، محوره‌های استانی و خط مشی اجرایی آن و تمرکززدایی و خط مشی اجرایی آن مطرح شد.



نمودار ۱: تشکیلات گروه‌های مسئول طرح آمایش سرزمین

مطالعات ستیران

آمایش سرزمین به مفهوم رایج آن، اولین بار در اواخر دهه ۵۰ هجری شمسی مورد توجه قرار گرفت. مهندسان مشاور ستیران مطالعاتی را در این زمینه به انجام رساندند که نتایج آن تحت عناوین «مطالعه استراتژی درازمدت طرح آمایش سرزمین دوره اول» و «مطالعه دوره دوم استراتژی درازمدت آمایش سرزمین» در سال‌های ۱۳۵۵ و ۱۳۵۶ منتشر شد.

بررسی مطالعات ستیران در زمینه اصول و ویژگی‌های کلی آمایش سرزمین نشان می‌دهد که:

- مطالعات ستیران سه افق زمانی ۳۷ ساله، ۱۷ ساله و ۵ ساله را مورد توجه قرار می‌دهد. این افق‌ها به ترتیب به سال‌های ۱۳۹۱، ۱۳۷۱ و ۱۳۶۱ ختم می‌شود.

- عوامل اصلی مطرح در آمایش سرزمین، یعنی جمعیت، فعالیت و فضا در مطالعات ستیران بررسی و وضعیت موجود و آینده آنها مطالعه شده است. اما این بررسی در سطح کشور، و نه در سطح مناطق، انجام شده است.

- در مطالعات ستیران، کشور به مناطق مشخصی برای پیش‌برد اهداف برنامه‌ریزی منطقه‌ای، یعنی توسعه مناطق در راستای توسعه کلی کشور و مشخص کردن سهم هر منطقه در توسعه کلی تقسیم نشده است. در این مطالعات جمعیت براساس بُعد مکانی کاملاً متفاوت با بعد مکانی فعالیت‌ها، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته و در بررسی فعالیت‌های مختلف نیز مناطق یکسانی تعریف نشده است. به عبارت دیگر، در حالی که شهر و روستا مبنای مکانی بررسی‌های جمعیت است، مناطق شش‌گانه در بخش کشاورزی، محورهای توسعه در بخش صنعت و فضاهای چهارگانه تهران، شهرهای اصلی، شهرهای متوسط، و محیط روستایی در بخش خدمات، اساس منطقه‌بندی قرار گرفته است. بدین ترتیب، منطقه در این مطالعات هویت مستقلی نیافته و به تبع از فعالیت‌های مختلف تعریف شده و در نهایت، مطالعات نتوانسته است، برنامه‌های توسعه در هر منطقه و تأثیر آن را بر توسعه کلان کشور نشان دهد.

از طرفی نیز نتیجه مطالعات به صورت ارایه سیاست‌های ویژه‌ای برای بخش‌های اقتصادی، اجتماعی، منابع طبیعی و محیط زیست، و جوامع روستایی و شهری است.

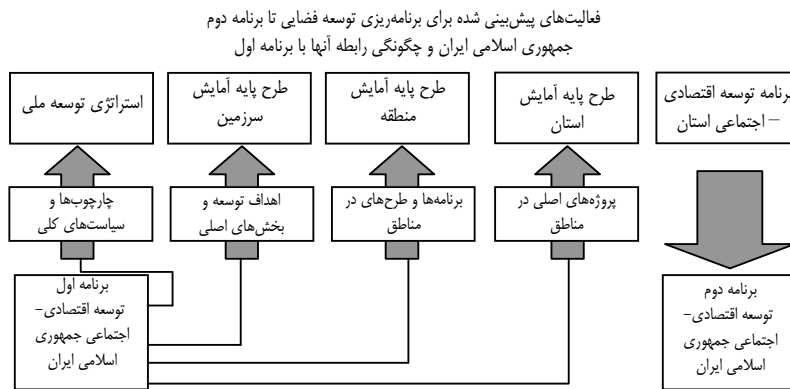
- در مطالعات ستیران بخش‌های اقتصادی-اجتماعی اهمیت یافته‌اند، و منطقه، به صورتی که بتواند وجه تمایز برنامه‌ریزی آمایش سرزمین از برنامه‌ریزی بخشی باشد، جایگاهی ندارد. به عبارت روشن‌تر، مطالعات ستیران دارای زیربنایی بخشی، و نه منطقه‌ای، است و نتوانسته است، بُعد فضا و منطقه را به برنامه‌های متداول که معمولاً بخشی هستند، بیفزاید.

نتیجه مطالعات آمایش سرزمین پیش از انقلاب و نتایج کاربردی آن تحت عنوان رهنمودهای آمایش سرزمینی برای تهیه برنامه عمرانی ششم رژیم گذشته با ماهیتی آمایشی تهیه شد که به علت وقوع انقلاب اسلامی هیچ‌گاه به مرحله اجرا در نیامد.

مطالعات آمایش سرزمین بعد از انقلاب

پس از انقلاب اسلامی در راستای اصلاح نظام مدیریت و غنی‌سازی برنامه‌ریزی در سطح ملی، بار دیگر مطالعات آمایش سرزمین با رویکردی جدید و با توجه به تحولات روز مطرح شد، لذا در سال ۱۳۶۲ این وظیفه مجدداً براساس اهداف و آرمان‌های نظام جمهوری اسلامی ایران توسط سازمان برنامه و بودجه آغاز گردید، لذا دفتر برنامه‌ریزی منطقه‌ای تحت عنوان «معاونت امور مناطق سازمان» تشکیل و مأمور انجام این مطالعات شد. مطالعات این دفتر در قالب شش گزارش در اواسط سال (۱۳۶۳) انتشار یافت و تحت عنوان «طرح پایه آمایش سرزمین اسلامی ایران» منتشر شد. در سال (۱۳۶۳) گزارش مرحله طرح اول پایه، تحت عنوان خلاصه و جمع‌بندی مطالعات ارایه شد که به تحلیل مختصر گذشته و حال پرداخت، بعد از اتمام مرحله نخست آمایش، مرحله دوم مطالعات آمایش سرزمینی آغاز و منجر به تدوین مجلدات نشریه‌ای تحت عنوان چهارچوب نظری و توسعه استان برای تک‌تک استان‌ها (۲۴ استان در سال ۱۳۶۸) پرداخت (قورچیان، ۱۳۸۵، صص ۴-۸). مطالعات دیگر مربوط به مدیریت وضع مسکن و شهرسازی بود که از سال (۱۳۷۰)، آغاز گردید که علل زیر عامل این مطالعه بود.

۱. فقدان مطالعات پایه برای شهرسازی.
۲. نارسایی گسترش خودجوش و طبیعی شهرها.
۳. فقدان نقشه‌های جامع توسعه و مدیریت شهری و زمین‌های کشور.
۴. رشد انفجاری و لزوم مدیریت آن.
۵. فقدان مطالعات جامع برای طرح‌های آمایش شهری.
۶. نیاز به مدیریت تأسیس و مکان‌یابی شهرسازی جدید (مهندسان مشاور، ۱۳۷۰، ص ۱۹).



نمودار ۲: فرایند فعالیت‌های پیش‌بینی

به عبارت ساده‌تر، اگر بیان کنیم، مسأله اساسی در مطالعات آمایش سرزمین همان گونه که از عنوانش پیداست، درک و دریافت چگونگی آماده کردن و استفاده نمودن از زمین، شناخت زمین، مدیریت زمین و بهره‌گیری از مطالعات مقایسه‌ای که مقدمه و آغاز آن فضای موجود و در اختیار است، در نقشه بعد یک مطالعه جالبی از مساحت ایران و انطباق آن با ۲۲ کشور جهان صورت گرفته است که به عنوان نگرش مقدماتی به ارزش سرزمین است (صرافی‌زاده، ۱۳۸۶، ص ۲۶۶). در این نقشه با عنایت به مساحت کشور ایران و کشورهای مورد مقایسه، حدود ۲۲ کشور در این نقشه جای می‌گیرند، گرچه فقط مبنای این مقایسه مساحت است و مسایلی مانند آب و هوا، بافت خاک، زمینه‌های بالقوه و امکانات پیرامونی مدنظر نبوده است و تنها به مسأله فضای فیزیکی اشاره شده است.

این مقایسه فضای ذهنی ما را نسبت به مساحت برخی کشورها دگرگون می‌کند و بیانگر این است که توسعه و ترقی همیشه تابع فضای فیزیکی نیست، بلکه مطالعه دقیق، بهره‌برداری صحیح، آینده‌نگری عمیق و برنامه‌ریزی کارآمد، رقم زننده رشد و توسعه کیفی و کمی است (قورچیان، ۱۳۸۰، ص ۱۲۲).



۲۲ کشور مختلف در کشور ایران قرار گرفته است. وسعت ایران ۱۶۴۸۱۹۵ کیلومتر مربع و وسعت مجموعه ۲۲ کشور ۱۶۲۹۶۶۳ کیلومتر مربع

شکل ۱: مطالعه مقدماتی آمایش سرزمین و شناخت فضای فیزیکی سرزمین ایران در مقایسه با ۲۲ کشور جهان

نظام تشکیلاتی تهیه طرح آمایش

شورای عالی آمایش سرزمین: در این شورا علاوه بر وزرای عضو در شورای اقتصاد، وزیر

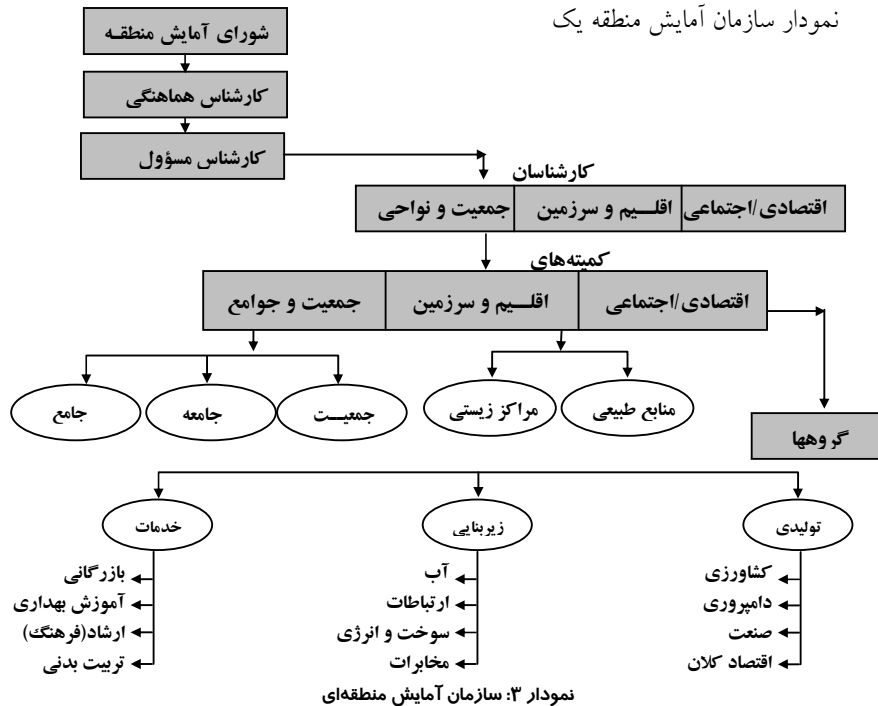
مسکن و شهرسازی، وزیر کشور، وزیر جهاد سازندگی و هم‌چنین نماینده شورای عالی دفاع شرکت خواهند کرد.

شورای عالی نظارت بر تهیه طرح پایه آمایش سرزمین: اعضای این شورا ۱۱ نفر می‌باشند (۶ نفر از مسئولین و ۵ نفر از کارشناسان) به انتخاب شورای عالی آمایش سرزمین.

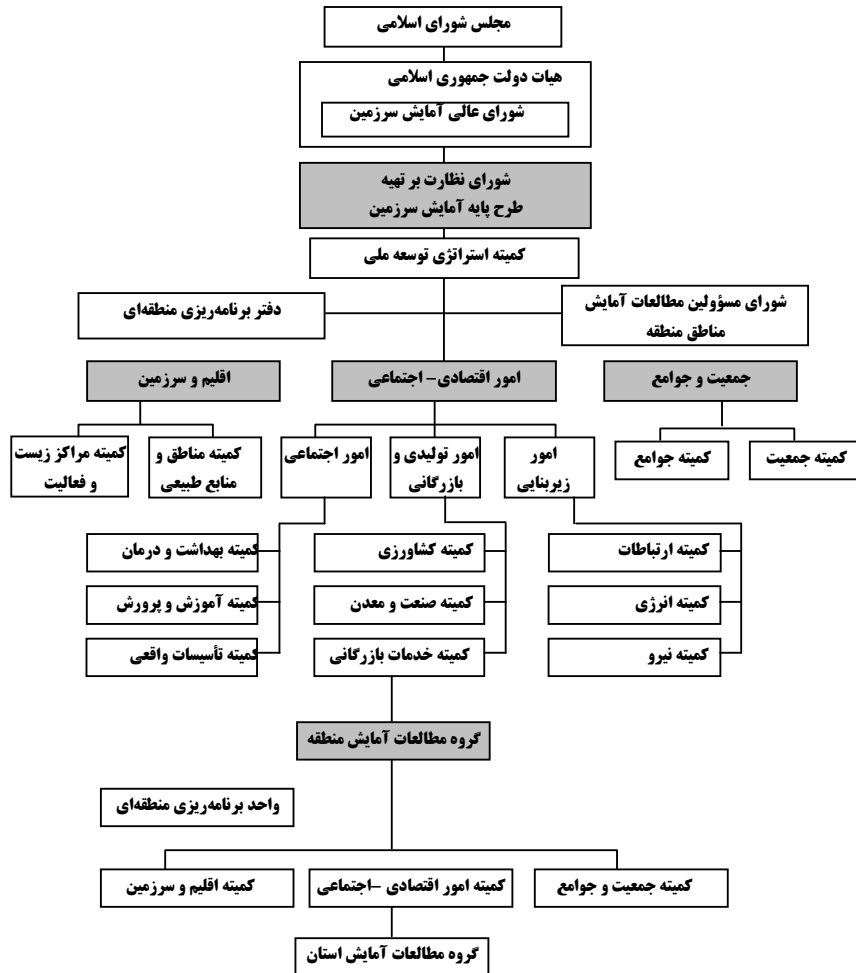
کمیته استراتژی توسعه ملی: از ۱۱ نفر شامل مسئولین کمیته‌های تخصصی و سه نفر از کارشناسان آگاه و علاقه‌مند و رییس دفتر برنامه‌ریزی منطقه‌ای به عنوان دبیر کمیته تشکیل می‌گردد. (اعضای کمیته استراتژی توسعه ملی به پیشنهاد رییس دفتر برنامه‌ریزی منطقه‌ای و تصویب شورای نظارت بر تهیه طرح انتخاب می‌شوند).

کمیته‌های تخصصی: در هر یک از کمیته‌های تخصصی دو نفر از کارشناسان دفتر برنامه‌ریزی منطقه‌ای و سه نفر از کارشناسان دفاتر دیگر سازمان برنامه و بودجه، وزارتخانه‌ها و یا دانشگاه‌ها شرکت خواهند کرد. (در سطح مناطق کمیته‌های تخصصی فقط در مرکز منطقه تشکیل می‌شود و شامل دو نفر از سازمان برنامه و بودجه استان و سه نفر از دستگاه‌های اجرایی و یا دانشگاه‌ها خواهد بود که به تأیید گروه مطالعات آمایش منطقه خواهند رسید).

نمودار سازمان آمایش منطقه یک

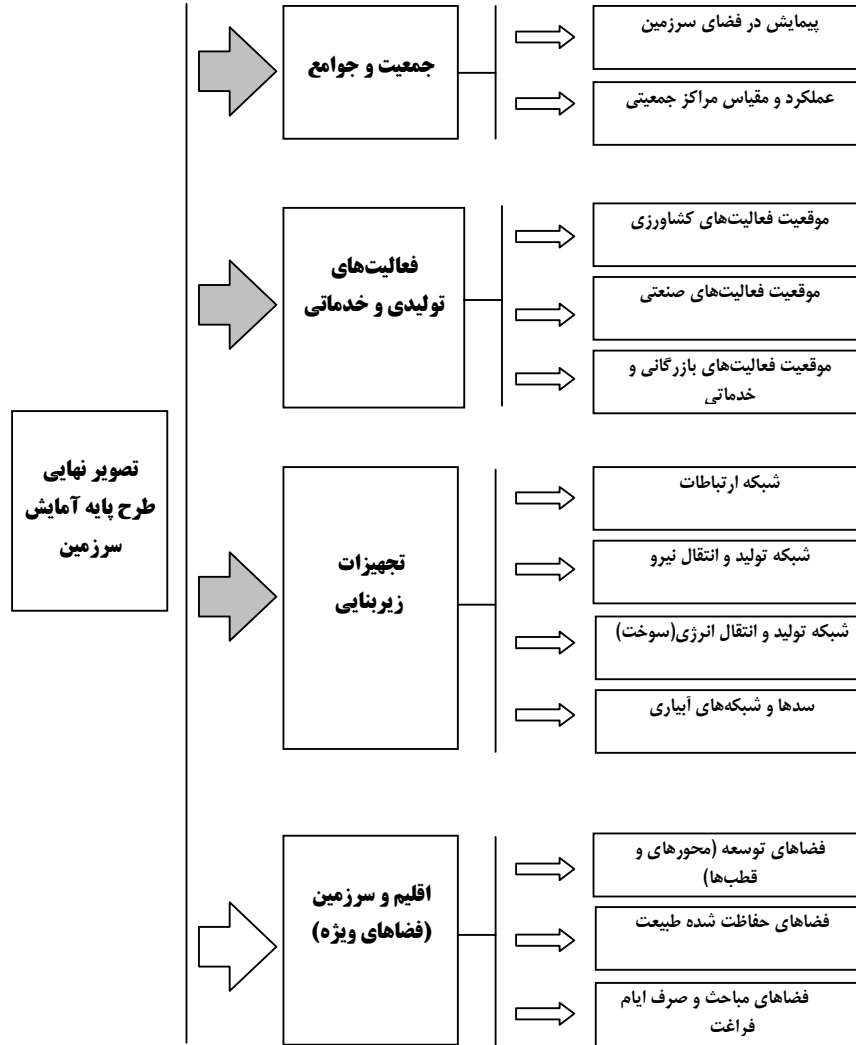


گروه مطالعات آمایش استان: شامل هفت نفر می‌باشند، یک نفر مسؤول گروه از سازمان برنامه و بودجه استان، سه نفر کارشناس با تخصص‌های جمعیت، معماری، برنامه‌ریزی شهری، منطقه‌ای و اقتصاد، سه نفر کارشناس امور اقتصادی واجتماعی (این کارشناسان می‌توانند از سازمان برنامه و بودجه استان، دستگاه اجرایی و یا دانشگاه‌ها باشند) که شش نفر از کارشناسان نامبرده به پیشنهاد مسؤول گروه مطالعات آمایش استان و تصویب شورای عالی برنامه‌ریزی استان انتخاب خواهند شد، (گروه آمایش استان‌های مرکز منطقه شامل ۹ نفر می‌باشند که از سازمان برنامه و بودجه استان به جای یک نفر، سه عضویت دارند).



نمودار ۴: نظام تسهیلاتی جهت تهیه طرح پایه آمایش سرزمین

گروه مطالعات آمایش منطقه: شامل ۵ نفر از اعضای گروه آمایش استان مرکز منطقه و دو نفر از گروه‌های آمایش هر یک از استان‌های دیگر خواهد بود. مسؤولیت این گروه بر عهده مسؤول گروه آمایش استان مرکز منطقه می‌باشد (بدیهی است در استان‌هایی که منطقه شامل یک استان است، گروه آمایش منطقه و استان یکی است).



نمودار ۵: دسته‌بندی محتوای کلی طرح پایه آمایش سرزمین

نتیجه

آمایش سرزمین امروزه مجموعه‌ای از دانش‌های جدید است که به طرز هماهنگ و تلفیق یافته عمل می‌کند و به مرور زمان خاص‌تر و تخصصی‌تر به آن نگریسته می‌شود و کارشناسان رشته‌های مختلف علوم اجتماعی (جامعه‌شناسی، جمعیت‌شناسی، اقتصاد، مدیریت، برنامه‌ریزی اجتماعی،...) و مهندسی (معماری، راه و ساختمان، کشاورزی، منابع طبیعی و محیط زیست و معماری و شهرسازی) و جغرافیا با مشارکت گروهی و گفت و شنود منطقی می‌توانند در محدود مسایل آمایش سرزمینی مطالعه و برنامه‌ریزی کنند (قریب، ۱۳۷۲، صص ۶-۱۳؛ مخدوم، ۱۳۷۸، ص ۱۹). در کشور ما با عنایت به رسمیت یافتن دفتر آمایش سرزمین و مطالعات جدی در این زمینه از سال (۱۳۵۳) می‌رود تا در زمینه‌های مختلف خلأهای موجود اطلاعاتی و مطالعاتی را پرکند. این دفتر در حال حاضر و به خصوص از سال (۱۳۶۴) تحت نظارت شورای عالی آمایش سرزمینی که ریاست آن با رییس جمهور است، کار می‌کند. در حال حاضر و طبق گزارشات، این دفتر مؤلف به تجدیدنظر و به هنگام سازی مرحله اول آمایش سرزمینی در سال‌های آتی است. به طور کلی آمایش سرزمین در ایران شامل سه مرحله مهم است که شامل مرحله اول: تهیه طرح پایه آمایش سرزمین، مرحله دوم: تهیه طرح آمایش مناطق، مرحله سوم: تهیه برنامه‌های توسعه مناطق، وقت‌گیرترین و مشکل‌ترین مرحله آمایش سرزمین، مرحله دوم است که طی آن توان‌های بالقوه و بالفعل سرزمین در مناطق باید تعیین گردند. برداشتن گام‌های اول و دوم برای پا گذاشتن به گام سوم است. لذا هدف اصلی و اساسی مبحث آمایش‌شناسی و مدیریت آمایش سرزمین نمایاندن دانش ارزیابی و توان اکولوژیکی سرزمین است. در این مقاله سعی شد تا ضمن بازکاوی و تحلیل مقوله آمایش سرزمین و برخی ابعاد ملی و بین‌المللی آن عمده‌تأ فرایند تهیه طرح‌های آمایش سرزمین و مدیریت آن بررسی شود و نظام تشکیلاتی تهیه طرح آمایش مورد تحلیل قرار گیرد و تسهیلاتی لازم برای تهیه طرح پایه آمایش سرزمین و محتوای کلی طرح پایه نیز مورد بررسی قرار گرفته و در نهایت نیز به جایگاه مدیریت توسعه اجتماعی در آمایش سرزمین پرداخته شد.

منابع و مأخذ

۱. سعیدی رضوانی، محمدرضا؛ بینقی، تقی (۱۳۷۹)، "بررسی ابعاد بلند مرتبه‌سازی و گزارش زلزله قاین شیراز"، همایش ملی برنامه‌ریزی و مدیریت شهری.
۲. قریبی (۱۳۷۲)، "آمایش سرزمین"، تهران، مجله سنبله، شماره ۵۴.
۳. قورچیان، نادرقلی، جمشیدی اوانکی، مینا (۱۳۸۵)، "از آمایش سرزمین تا برنامه‌ریزی درسی"، تهران: انتشارات فراشناختی اندیشه.
۴. مابوگونج، آال و میسرا، آر، پی (۱۳۶۸)، "توسعه منطقه‌ای، روشهای نو"، ترجمه: عباس مخبر، تهران: سازمان برنامه و بودجه.
۵. مخدوم، مجید (۱۳۷۶)، "حفاظت از محیط زیست چیست؟ حمایت از محیط زیست کدامست؟"، تهران: کتاب طبیعت، شماره ۱.
۶. مخدوم، مجید (۱۳۷۸)، "شالوده آمایش سرزمین"، تهران: دانشگاه تهران، شماره ۲۲۰۳.
۷. مهندسین مشاور جامع ایران (۱۳۷۰)، "طرح توسعه شهرهای جدید، مکان‌یابی شهر مجلسی استان اصفهان"، تهران: سازمان برنامه و بودجه.
۸. میلر، ج، ت (۱۳۶۶)، "زیستن در محیط زیست"، ترجمه: مجید مخدوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۱۹۰۹.
۹. نامدار زنگنه، بیژن (۱۳۶۷)، "جایگاه آب در برنامه جامع توسعه اقتصادی کشور"، اولین کنگره بررسی مسایل توسعه کشاورزی ایران، انتشارات سازمان کشاورزی و منابع طبیعی ایران.
۱۰. وحیدی، پریدخت (۱۳۷۳)، "آمایش سرزمین: راهنمایی برای برنامه‌ریزی آموزش عالی"، تهران: فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، سال دوم مسلسل ۷ و ۸.
11. Aden,j.&Morgan,R(2001)Regional Planning, A. Comprehensive View. Leonard Hill Books.
12. Cock,K.D(1985)What on earth is environmental. ed (J.J,Basinki and K.D.Cocks)CSIRO,Canberra.
13. Gartman,D(2000)Modern Architecture Emerged in Europe, Why Aesthetics of Technocracy America:The new Class. London,Routledge.
14. Hamsen, N.M.(1970)French Redional Planning. Edinburgh Indiau University Press.
15. Henry, William(2002). Curriculum:Perspective, Paradigm &Posibility, Leonard Hill Books.

16. Ikeuchi, K., Sakachi, M., K. Sakauchi, M., Kawasaki, H. (2004) Constructing, Omni-Virtual Cities by using Panoramic Images: Special Issue on Directional Research in Japan in International Journal of Computer. Vol.58(3).
17. Kuklinski, A. (1974) Social Issues In Regional Policy and Regional Planning, Netherlands Economic Institute.
18. Malhotra, R. C. (1980). Environmental Management: Intergrated Rural Development. In Reading in Environmental Management. Ed (V. Vichit-Vadkan et al). UN. Asiatic and Pacific dev. e inst.
19. Mayers, N. (1994) The Cairo Crunch. People & the Plant. Springer Verlage. Newyork.
20. Miller, G. F. (2001) Environmental Resource Management. Wadworth Pub. C.
21. Mitchel, G. (2003) A Firm With a Philosophy. WWW. AVG. Siliconvalley.com.
22. Navah, Z. & Liberman, A. S. (2002) Landscape Ecology. Springer Verlage. Newyork.
23. Nix, H. A. (1985) What is environmental Management. In Environmental Planning and Management ed (J. J. Basinski and K. D. Cocks) CSIRO. Canberra.
24. Tolba, M. K. (1990) The State of the world Environment. UNEP. No. 23.
25. UNEP. (2000) World Population reaches Five billion. UNEP News. No. 17.